

ПОЛІТИЧНА УЧАСТЬ У СЛОВАЧЧИНІ: ОСНОВНІ ФОРМИ І ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ

POLITICAL PARTICIPATION IN SLOVAKIA: THE MAIN FORMS AND TRENDS OF DEVELOPMENT

Ключкович А.Ю.,

кандидат політичних наук,
доцент кафедри політології і державного управління
Ужгородського національного університету

У статті проаналізовано основні форми, інституційні механізми та проблеми політичної участі в Словацькій Республіці. Наведено дані репрезентативних соціологічних досліджень, які показують динаміку реальної та потенційної участі словаків у суспільно-політичних процесах. Проаналізовано електоральну активність громадян Словаччини в різних видах виборів і референдумах. Зафіксовано довготривалий тренд зниження ступеню політичної участі та електоральної активності громадян. Акцентовано увагу на причинах слабого зацікавлення громадян у використанні механізмів партисипативної демократії в Словаччині.

Ключові слова: Словаччина, політична участь, партисипативна демократія, електоральна активність, демократична трансформація.

В статье проанализированы основные формы, институциональные механизмы и проблемы политического участия в Словацкой Республике. Приведены данные репрезентативных социологических исследований, которые показывают динамику реального и потенциального участия словаков в общественно-политических процессах. Проанализирована электоральная активность граждан Словакии в различных видах выборах и референдумах. Зафиксирован длительный тренд снижения степени политического участия и электоральной активности. Акцентировано внимание на причинах слабого интереса граждан к использованию механизмов партисипативной демократии.

Ключевые слова: Словакия, политическое участие, партисипативная демократия, электоральная активность, демократическая трансформация.

The main forms, institutional mechanisms and problems of political participation in the Slovak Republic are analyzed in the article. The data of representative sociological researches are presented. They show the dynamics of the real and potential participation of the Slovaks in social and political processes. The electoral activity of Slovak citizens in various types of elections and referendums is analyzed. A long-term trend for reducing the degree of political participation and electoral activity has been recorded. The article shows the reasons for the lack of interest of citizens in using the mechanisms of direct democracy in the Slovak Republic.

Key words: Slovakia, political participation, participatory democracy, electoral activity, democratic transformation.

Постановка проблеми. Колапс комуністичних режимів у країнах Центрально-Східної Європи на межі 1980–1990-х рр. відкрив можливості для інституціоналізації механізмів політичної участі громадян на різних рівнях публічних відносин. Під впливом «революційної ейфорії» словацьке суспільство з оптимізмом включилося в розбудову демократичного простору, асоціативно підтримуючи його плюралізм у різних сферах, активно беручи участь у виборах до представницьких структур. Демократичні процеси в період ранньої трансформації супроводжувалися масовою політичною участю, високою електоральною явкою, зростанням інтересу до політики в цілому.

Але через кілька років різкий підйом змінився довготривалим спадом активності, що виразно проявилось, насамперед, в електоральному процесі. Порівняльні дослідження підтверджують, що політична участь (електоральна активність) громадян країн «нової демократії» є нижчою, аніж у демократично розвинутих країнах, і часто конкурує з політичною апатією. Дослідники поясню-

ють ці відмінності комплексом чинників, насамперед, недоліками політичної соціалізації за часів комуністичного режиму, відсутністю партисипативного досвіду, нерозвиненістю громадянського суспільства, труднощами процесу трансформації та ін. [10, с. 868].

У 1990-х рр. Словаччина зіткнулася з цілим рядом труднощів перехідного періоду, які по-різному позначилися на суспільних очікуваннях і сприйнятті змін. Не заперечуючи необхідність системних перетворень, значна частина словацького суспільства критично сприйняла спосіб їх реалізації, що поступово посилювало песимізм, апатію і недовіру до політичних еліт та інститутів демократії. Тим не менш, у 1997–1998 рр. суспільство спромоглося на масову мобілізацію і захист демократії в контексті авторитарних загроз. Подальші демократичні перетворення дозволили успішно реалізувати євроінтеграційний курс. Але в аспекті політичної участі в 2000-х рр. Словацька Республіка (далі СР) демонструє складні та неоднозначні тенденції, які представляють дослідницький інтерес.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема політичної участі в Словаччині через свою складність користується особливою увагою науковців, передусім словацьких, які в рамках теоретичних і прикладних досліджень висвітлюють різні аспекти електоральної поведінки, громадянського активізму, локальної демократії. Соціологічний вимір громадянської участі, який є важливим для розуміння динаміки та векторів політико-культурної трансформації словацького суспільства, відображений у працях М. Бутори, З. Буторової, О. Гіарфашової, Г. Месежнікова, О. Плавкової. Порівняльний аналіз особливостей політичної участі громадян Словаччини в центрально-європейському контексті здійснений у дослідженнях К. Враблікової, Г. Зеленько, П. Кулашіка, М. Лендшел. Участь словацьких громадян перебуває у фокусі постійної уваги науково-дослідницьких інституцій (Соціологічний інститут та Інститут політичних наук Словацької академії наук, Інститут публічних питань, Агенція «FOCUS» та ін.).

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою статті є аналіз основних форм, динаміки та тенденцій розвитку політичної участі (зокрема електоральної активності) в Словацькій Республіці.

Виклад основного матеріалу дослідження. Політична участь як динамічна характеристика активності громадян є важливою для розуміння політичних процесів, які протікають в умовах як стабільних демократій, так і перехідних політичних систем. У розвинутих демократичних країнах політична участь є дієвим механізмом взаємодії індивіда та влади, інструментом впливу громадян на функціонування політичної системи та процес вироблення політичних рішень. «Громадянська участь є серцем демократії, без здатності громадян вільно брати участь у процесі управління демократія є неможливою», – переконують С. Верба, К. Шлоzman, Г. Бреді [9, с. 1]. Ступінь політичної участі залежить від комплексу чинників, і передусім, від того, наскільки дієвим сприймають громадяни свій вплив на процес прийняття політичних рішень, на формування і функціонування представницьких інститутів.

Формуючою основою інституціоналізації механізмів партисипативної демократії є нормативно-правове закріплення основних форм участі громадян. Законодавство СР передбачає різні інституційні форми участі громадян в управлінні державою. Стаття 30 Конституції СР зазначає, що «громадяни мають право брати участь в управлінні публічними справами безпосередньо або шляхом вільного вибору їх представників» [8]. В абз. 4 цієї ж статті зафіксовано, що «громадяни на рівних умовах мають доступ до виборних та інших публічних функцій» [8]. Ці конституційні

положення закладають вихідні позиції для участі громадян у рамках визначених механізмів прямої та представницької демократії.

Можливості для реалізації громадянами своєї політичної волі з обрання представницьких органів передбачені в рамках комунальних, регіональних, парламентських, президентських виборів і виборів до Європейського парламенту. У статті 30 Конституції СР зазначено, що «виборче право є загальним, рівним і прямим і здійснюється таємним голосуванням» [8].

Центральним інститутом прямої демократії визначено загальнодержавний референдум, якому відведено окремий розділ у главі 5 Конституції СР. Пряма демократія на рівні територіального самоврядування закріплена в ст. 67, відповідно до якої інституціонізованими формами участі на місцевому рівні є збори жителів муніципалітету, місцевий референдум і референдум на території вищої територіальної одиниці [8].

У Конституції СР також закріплено положення, які формують засади та гарантії політичної участі. У розділі 3 «Політичні права» гарантується свобода слова і право на інформацію (ст. 26), право на петиції (ст. 27), право на зібрання (ст. 28), право вільно об'єднуватись (ст. 29) та ін. Також залучення громадськості з формального погляду врегульоване низкою законів («Про муніципальний устрій», «Про вільний доступ до інформації», «Про підтримку регіонального розвитку» та ін.).

Попри конституційно-правове закріплення механізмів партисипативної демократії, в політичній і електоральній практиці виникає питання стосовно того, наскільки громадяни готові та використовують можливості для активності в рамках інституціоналізованих форм участі, наскільки участь є стійким елементом політичної культури словацького суспільства.

У контексті розуміння змісту, динаміки та форм громадянської участі у Словаччині ілюстративними є результати емпіричних досліджень, які здійснювалися дослідницькими структурами впродовж 1994–2016 рр. (FOCUS, COPART-KVSBK, IVO). Для дослідження реалізованої і потенційної громадянської участі словаків було виокремлено чотири факторові виміри та відповідні форми політичної участі:

1) політичні акції на базі індивідуальних ініціатив (висунення кандидатури на публічну посаду, робота в політичній партії, звернення до посадової особи, участь у громадських слуханнях, дебатах і переговорах);

2) участь у масових громадських акціях (участь у виборах, благодійних акціях, підписання петицій, долучення до вирішення муніципальних проблем);

3) протестні акції (участь у демонстраціях, протестах, мітингах та ін.);

4) долучення до публічних дискусій і вирішення проблем (участь у Інтернет-дискусіях з публічних питань, висловлення позиції у медіа, участь у роботі неурядових організацій, участь в обговоренні законодавства) [3, с. 454].

Відповідно до вказаних вище форм було емпірично зафіксовано значне зниження ступеня реальної і потенційної участі словаків у суспільно-політичних процесах в 2000-х рр. у порівнянні з 1990-х рр. У таблиці показано відмінності між окремими формами реалізованої та потенційної громадянської участі в період 1994–2016 рр.

Соціологічні дані засвідчують, що в 2000-х рр. значно послабилися досвід і бажання громадян брати участь у різних видах виборів, у петиційних і благодійних акціях, у вирішенні муніципальних проблем. Звузилося коло тих громадян, які брали участь в акціях протесту, а також тих, які були задіяні у профспілковій роботі, працювали на партію або були кандидатами на публічну посаду. Порівняно з 2008 р. зростання показників було зафіксовано тільки щодо активності в Інтернет-дискусіях і зверненнях до публічного діяча з метою сприяння у вирішенні певної проблеми. Згідно з опитуваннями IVO, якщо у 2008 р. 13% респондентів не мали досвіду громадянської участі, то в 2016 р. їх кількість склала 25%. Але водночас мотивація респондентів до майбутньої участі за цей період не знизилася [5, с. 76].

На сучасному етапі потенціал громадянської участі словаків залишається відносно низьким, як і оцінка ними важливості права на партисипацію, що перебуває в інверсійному зв'язку із соціальними правами, які є більш значимими для громадян, оскільки слабше забезпечуються [4, с. 372].

Нові можливості, але водночас і нові ризики для політичної активності створює Інтернет-комунікація. Зокрема, фіксується зростання нетолерантності, розпалювання ненависті, поширення радикальних ідей через соціальні мережі. Анонімність Інтернет-комунікації особливо активізує представників радикальних, екстремістських поглядів, які в Словаччині перейшли з вир-

туального до реального політичного простору (Котлеба – НП НШ).

Важливим чинником участі є інтерес до політики, який у словацьких громадян є нестійким і амбівалентним. Дослідження в рамках проекту «Громадянство і партисипація в Словаччині, листопад 2008» зафіксувало відносно зростання інтересу до політики порівняно із сер. 1990-х рр. Більше половини респондентів декларували певну зацікавленість політичними подіями як міжнародного, загальнодержавного, так і комунального рівнів. Водночас більшість респондентів визнали, що не є політично компетентними, але в порівнянні з 1990-ми рр. кількість таких дещо знизилася (53% проти 62%) [3, с. 464]. У цьому контексті З. Буторова та О. Гіарфашова підкреслюють цікаве протиріччя між зростанням політичної обізнаності та ослабленням громадянської активності, оскільки краще розуміння політичних подій автоматично не призводить до зростання рівня громадянської участі, а в деяких випадках може бути, навпаки, демобілізуючим [3, с. 464].

Упродовж тривалого часу емпірично фіксується високий ступінь інституціонального та індивідуального відчуження словацьких громадян. Соціологічні заміри 2005, 2014 рр. за різними параметрами фіксували значну кількість респондентів, критично налаштованих до словацьких політиків і політики загалом (від 50 до 70%) [4, с. 380–382]. Не вселяють оптимізму і результати досліджень Global Competitiveness, згідно з якими з 34 країн ОЕСД Словаччина у 2016 р. була передостанньою за довірою громадян до діючих політиків [7]. Недовіра до конкретних політиків, владних діячів ретранслюється на публічні інституції, що апіорно створює для багатьох громадян бар'єр для активної участі. Ослаблення партисипативного потенціалу в 2000-х рр. може бути пов'язано з послабленням поляризації політичної сцени та інтеграцією Словаччини в ЄС і НАТО, що зменшило соціальну напругу і загрози для демократичного розвитку.

Водночас словацьке суспільство залишається й надалі чутливим до резонансних суспільно-

Таблиця 1

**Співвідношення реалізованої та потенційної участі словаків в період 1994–2016 рр.
(% активних в минулому : % допускаючих участь у майбутньому) [5, с. 75]**

Форма участі	1994 р.	2004 р.	2008 р.	2016 р.
Участь у виборах	84 : 87	82 : 84	78 : 85	59 : 71
Підписання петицій	40 : 66	49 : 66	50 : 74	41 : 66
Долучення до вирішення муніципальних проблем	40 : 72	38 : 70	36 : 64	20 : 58
Зверненнях до публічного діяча (старости, депутата)	37 : 72	35 : 68	11 : 37	17 : 49
Участь в Інтернет-дискусіях на публічну тему	--	--	7 : 23	12 : 31
Участь у публічному мітингу чи поході	42 : 54	31 : 41	18 : 36	10 : 39
Робота в політичній партії	13 : 33	10 : 19	7 : 18	2 : 16
Кандидування на публічну посаду	10 : 22	6 : 17	5 : 17	2 : 14

політичних проблем, зважаючи, який імпульс для багатотисячних протестів і масової мобілізації спричинили корупційні скандали в 2011–2012 рр. (т.зв. «афера Горила», «Sasanka») та вбивство журналіста Я. Куціака в 2018 р. У цих випадках протестна участь була своєрідним клапаном, що вибухово вивільнила незадоволення активної громадськості. Але відсутність конкретних результатів і бажаних змін знову посилює громадську пасивність і песимізм.

Важливим чинником політичної участі є відношення влади до політичної активності громадян, до комунікації з громадянським суспільством. Попри проголошення курсу на розбудову демократії та створення умов для розвитку громадянського суспільства, урядові підходи різнилися в цьому питанні. За часів прем'єрства В. Мечіара відносини з громадським сектором були ворожими і конфліктними; конструктивністю і приязністю не відзначалися відносини з активними громадянами і під час урядування Р. Фіцо. Кроки до підтримки та співпраці з «третім» сектором активно здійснювались за урядування М. Дзурінди та І. Радічової, що загалом сприяло розвитку структур громадянського суспільства.

Основоположним проявом політичної партисипації в умовах репрезентативної демократії є участь у виборах і вираження підтримки конкретній партії чи кандидату. У перехідних суспільствах вибори до представницьких структур є рушієм перетворень, механізмом легітимації та індикатором демократичного розвитку.

Інституційними каналами електоральної участі громадян Словаччини є комунальні, регіональні, парламентські, президентські вибори та вибори до Європейського парламенту. Електоральна активність у різних типах виборів в Словаччині суттєво різниться: впродовж 1990–2018 рр. середній показник електоральної явки в парламентських виборах склав 71,3%, у президентських – 53,7%, в комунальних – 52%, в регіональних – 20,7% і у виборах до Європарламенту – 16,6% [6]. Вищевказані відмінності значною мірою зумовлені особливостями сприйняття словаками важливості для них відповідного політико-владного рівня та їх зацікавленості в змінах його складу.

Надзвичайно низькою є електоральна участь словаків у регіональних і наднаціональних виборах. У виборах до представницьких органів самоврядних країв беруть участь менше третини виборців. Середній показник електоральної явки в регіональних виборах впродовж 2001–2017 рр. склав 20,7%. У 2005 р. у другому колі крайових виборів було зафіксовано рекордно низьку явку в словацькій електоральній практиці – 11,1% [6]. Попри те, що вищі територіальні одиниці функціонують з 2001 р., громадяни слабо ознайомлені з їх компетенцією та роллю в системі політико-

владних відносин. Регіональне самоврядування викликає менше інтересу громадян, на відміну від політики національного та комунального рівня. Дослідники підкреслюють також слабку ідентифікацію словаків із самоврядними краями в силу того, що вони територіально не відповідають природним історичним регіонам [3, с. 480].

Слабку зацікавленість проявляють словаки і до політики загальноєвропейського масштабу, що підтверджує критично низька явка на виборах до Європейського парламенту (далі ЄП). Словаччина вже тричі поспіль (2004, 2009, 2014 рр.) демонструє найнижчу участь на євровиборах у рамках цілого ЄС, показник якої не піднімається вище 20%. Причому різниця між явкою на останніх євровиборах у 2014 р. (13,05%) і на парламентських виборах у 2016 р. (59,8%) склала майже 47% [6].

Загалом явка словаків на євровиборах відображає ключові характеристики електоральної участі в інших посткомуністичних країнах ЄС і є значно нижчою, ніж у країнах розвинутої демократії. Вже перші євровибори 2004 р. зафіксували вкрай низьку електоральну участь громадян новоприйнятих країн ЄС. Ця ситуація виглядає парадоксально, зважаючи на довготривалі прагнення нових країн на вступ в ЄС. Порівняння електоральної участі в референдумах стосовно вступу країн в ЄС в 2003 р. і у виборах до Європарламенту засвідчило значні відмінності в показниках участі, і не на користь євровиборів. У Словаччині різниця між участю громадян у референдумі 2003 р. (52,2%) і у виборах до ЄП у 2004 р. (17%) склала 35,2%. Електорально демотивуючим для громадян нових країн-членів у цій ситуації могло бути відчуття того, що вони вже висловили свої погляди на європейське питання через акт референдуму, тому й не надали виборам на наднаціональному рівні важливого значення [2, с. 255]. Ця ситуація не заперечує для громадян важливість європейського питання, але підкреслює проблему з мобілізацією виборців у нових демократіях.

Соціологічні дослідження підтверджують, що серед ключових причин електоральної пасивності є: малопомітна дія і слабкий вплив європейського рівня прийняття рішень на повсякденне життя громадян, переконання виборців у слабкості свого голосу, недовіра до інституту Європарламенту, слабка поінформованість про його функції, недостатня публічна та партійно-політична дискусія на європейські теми, немобілізаційний характер передвиборчих кампаній. На жаль, політичним акторам все ще не вдалося скоротити ментальну відстань між виборцями та ЄС і дати їм адекватну відповідь та інформацію в розрізі питання «Для чого брати участь у виборах?» [2, с. 261].

На парламентських виборах у Словаччині фіксується найвища електоральна явка громадян, яка,

однак, упродовж останнього десятиліття не піднімається вище 60%. Упродовж майже тридцяти років проведення вільних парламентських виборів у Словаччині динаміка електоральної участі була доволі значною, що зумовлено комплексом чинників і, насамперед, конкретною політичною ситуацією. Ейфорія від падіння комуністичного режиму зумовила гіперактивність виборців, яка на перших демократичних виборах у 1990 р. становила 95,4%. До цього високого показника Словаччина більше не наближалася, і в наступні роки домінує низхідний електоральний тренд – 84,2% в 1992 р. і 75,7% в 1994 р. [6].

Висока соціальна конфліктність і поляризованість політичної сцени в сер. 1990-х рр. зумовила те, що на парламентських виборах 1998 р. показник електоральної явки різко зріс до 84,2%. Саме масова громадянська мобілізація на виборах 1998 р., як протест проти недемократичної та неєвропейської політики В. Мечіара, відіграла вирішальне значення для повернення Словаччини на шлях демократичного розвитку. Після парламентських виборів 2002 р., на яких приймалося рішення щодо продовження євроінтеграційного та євроатлантичного курсу Словаччини, електоральна участь почала знижуватися і стабілізувалася на рівні 55-60%, що зафіксували вибори 2012 і 2016 рр.

Диференціація показників електоральної участі на комунальних виборах не є такою виразною як на парламентських, хоча також помітним є низхідний тренд електоральної явки в порівнянні з 1990-ми рр. Упродовж 2000-х рр. участь у комунальних виборах стабілізувалася на рівні 47-49%, попри декларативне визнання громадянами особливої важливості виборів до органів самоврядування і необхідності активної участі в місцевому управлінні.

Стабілізація на межі 50% характерна для електоральної явки на президентських виборах, хоча в перших всенародних виборах Президента СР в 1999 р. взяло участь 75,5% громадян [6]. Порівняно висока явка на президентських виборах зумовлена їх персоніфікацією та конкретно-спрямованим усвідомленням словаками громадянського обов'язку.

Конституцією Словаччини особливе місце серед інституційних каналів політичної участі громадян передбачено для референдуму, який є виявом їх прямої волі. Але практика проведення загальнодержавних референдумів у самостійній Словаччині засвідчила вкрай низьку явку виборців, що стало на заваді визнанню рішень референдумів дійсними. Із восьми референдумів, що відбулися, тільки всенародне голосування в 2003 р. щодо вступу Словаччини до ЄС зібрало більше половини зареєстрованих виборців (52,15%).

Середній показник електоральної участі в загальнонаціональних референдумах у 1994-2015 рр. становив 28,25% [6]. У змістовому плані інститут референдуму не є результативним, але в політичному аспекті через його ініціювання і проведення переслідуються визначені цілі. Політизація референдуму тісно пов'язана з партіями, які відіграють ключову роль в ініціюванні референдуму, мобілізації/немобілізації громадян для участі [1, с. 20].

На місцевому рівні референдуми також не є дієвими інструментами вирішення поточних проблем з огляду на слабку практику їх використання та низьку результативність [1, с. 20-21]. Більш дієвими, організаційно і фінансово доступними механізмами прийняття рішень на місцевому рівні є збори жителів, громадські слухання, обговорення на рівні комісій. Але локальна участь словаків у рамках визначених форм не відзначається активністю і стійкістю.

Висновки та перспективи подальших розвідок. Попри конституційно-правове закріплення різних форм і механізмів партисипативної демократії, політична і електоральна практика засвідчує, що активна участь громадян не є стійким елементом політичної культури словацького суспільства. Соціологічні дослідження засвідчують зниження ступеня реальної та потенційної участі словаків у політичних і суспільних акціях в 2000-х рр. у порівнянні з 1990-х рр. Довготривалий низхідний тренд участі громадян у різних видах виборів фіксує також електоральна статистика. Водночас словацьке суспільство залишається й надалі чутливим до резонансних суспільно-політичних проблем і здатне мобілізуватись для масштабних протестів, що неодноразово засвідчувалось упродовж останніх двадцяти років.

На ступінь політичної участі впливає комплекс чинників соціодемографічного, ідейно-ціннісного, інституційного та ситуативного характеру. Незважаючи на успішний перехід Словаччини до демократії, труднощі процесу трансформації в поєднанні з не завжди ефективними і прозорими діями політичних суб'єктів посилювали відчуження і недовіру громадян до політичних еліт та інститутів демократії. Усталення «апріорної недовіри» до політичних інститутів впливає демотивуючи на бажання громадян брати активну участь в управлінні державою. Водночас оптимістичні запити щодо розвитку структур громадянського суспільства, оновлення політичної еліти, підвищення політичної компетентності громадян у поєднанні з удосконаленням інституційних форм партисипативної демократії можуть стати сприятливими чинниками для підвищення політичної участі. Отже, вказані вище тенденції та проблеми політичної участі підкреслюють триваючі трансформаційні процеси у словацькому суспільстві.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Ключкович А.Ю., Пряма демократія в Словаччині: інституційні та політичні аспекти функціонування. Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право. Київ, 2018. № 2(38). С. 18–22.
2. Bariéry a paradoxy demokracie / P. Kulašik, K. Tichá (eds.). 1. vydání. – České Budějovice: Vysoká škola evropských a regionálních studií, 2014. 409 s.
3. Bútorová Z., Gyárfášová O. Občianska participácia: trendy, problémy, súvislosti. Sociológia. 2010. Č. 5. S. 447–491.
4. Gyárfášová O. To sladké slovo demokracia ... Spokojnosť s demokraciou a politické odcudzenie na Slovensku. Sociológia. 2015. Č. 4. S. 365–389.
5. Občianska spoločnosť na Slovensku Krízy, križovatky, výzvy / G. Mesežnikov, B. Strečanský (ed.). Bratislava, 2017. 110 s.
6. Statistický úrad Slovenskej republiky. URL: <https://slovak.statistics.sk>.
7. The 11 richest countries where people have the least trust in their politicians. URL: <http://www.businessinsider.com/>.
8. Ústava Slovenskej republiky. URL: <http://www.zakonypreludi.sk/zz/1992-460>.
9. Verba S., Schlozman K.L., Brady H.E. Voice and Equality: Civic Voluntarism in American Politics. Cambridge: Harvard University Press, 1995. 640 p.
10. Vráblíková K., Politická participace a její determinanty v postkomunistických zemích. Sociologický časopis/ Czech Sociological Review. 2009. No. 5. S. 867–897.